

УГУП ТҮШҮНҮҮ ЖАНА АНЫН ИЛИМИЙ-МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ–I

Тойчу ҮСӨНАЛИЕВ*

Аннотация

Кыргыз–Түрк «Манас» университетинде кыргыз тилин чет тили катары окутуу кийинки жылдары улам өркүндөөдө. Максат бул окутуу системасынын алгылыктуу жактарын республиканын билим берүү тармагына жайылтууда турат. Макалада кыргыз тилин чет тили катары окутуунун бир бөлүмү болгон угуп түшүнүү жана аны жүргүзүүнүн усул–ыкмалары жөнүндө сөз болот. Мында угуп түшүнүүнү окутуунун тарыхына, учурдагы абалына, анын айрым теориялык маселелерине жана аны жүргүзүүнүн практикалык жагына көңүл бурулат. Угуп түшүнүүгө тандалып алынган тексттердин стили, түрү жана көлөмү, анын грамматикалык материалдар менен байланышы, аларды иштетүүдөгү айрым усул–ыкмалар ынанымдуу мисал–өрнөктөр менен аныкталат. Окутуунун бул түрүн практикалоодо заманбап техникалык каражаттардын кызматы жана ролу жөнүндө айтылат.

* Кыргыз–Түрк «Манас» университетинин окутуучусу

Үсөналиев Тойчу Ыбышакунович 1961–жылы 12–ноябрда туулган. 1983–жылы КМУнун кыргыз филология жана журналистика факультетине өтүп, аны 1988–жылы кыргыз тили жана адабияты сабагынын окутуучусу адистигине ээ болуп аяктады. Эмгек жолун Кыргыз Совет Энциклопедиясында баштаган. 1990–жылдан 1994–жылга чейин Кыргыз кыз-келиндер институтунун /азыр И. Арабаев атындагы КМПУ филология факультетинде кыргыз адабиятынан ага окутуучу болуп иштеген.

Илимий методикалык иштери: Бул мезгилге чейин илимий, методикалык жана илимий–популярдуу 21 макаласы республиканын газет–журналдарына, илимий–педагогикалык жыйнактарга жарык көрдү. Кыргыз адабиятын орус мектептеринде окутуу багыты методикалык жактан, БГУнун ректору, фил. ил. докт., профессор Абдылда Мусаев менен биргеликте негизделди. Бул багытта алар тарабынан Кыргыз адабиятын V–XI класстарда окутуунун программасы жана стандарты иштелип чыгып, жарык көрдү. V жана VI класстардын окуу китептери окумуштуу А. Мусаев менен биргеликте түзүлүп чыгып, азыр республиканын мектептеринде окутулуп жатат. Бул жылы ал окуу китептери кайрадан оңдолуп, түзөтүлүп жана толукталып, конкурстан өтүп, Билим берүү жана жаштар саясаты министрлигинин жактыруусу менен экинчи жолу жарык көрүүдө. Ал эми VII класстын окуу китеби иштелип чыгып, басмага даярдалып жатат.

Мындан сырткары автордун кыргыз тилин чет элдиктерге окутуу жана Манас окутуу усул–ыкмаларын жайылтуу боюнча макалалары республикалык «Эл агартуу жана «Кутбилим» журнал, газеталарында жарыяланган.

Негизги сөздөр: Угуп түшүнүү, ага тандалып алынуучу тексттер, аны жеткирүү усулу жана кабыл алуу, аны өздөштүрүүнү уюштуруучу аппарат, тест методикасы, ориентирлик жана багыттоочу материалдар, техникалык каражаттар ж.б.

LISTENING COMPREHENSION AND ITS SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS

Abstract

In recent years, the teaching of the Kyrgyz Language as a foreign language at Kyrgyz-Turkish Manas University was very developed. The aim is to spread out the best part of the system of the listening through out the kyrgyz educational system. In this article the teaching methods like listening comprehension and teaching of Kyrgyz language as a foreign language were presented.

The history and current condition of the listening comprehension and some of the theoretical aspects of the practical applications were studied. The selected texts for listening comprehension based on the style, type, volume and their relationships with grammatical materials are determined with reliable patterns. The role of the modern technical facilities used for this type of practice is mentioned in this study.

Key words: listening comprehension, selected texts, methods to bring attention and perception, way of familiarization of this understanding and organization, testing method, aligned and directing materials, technical facilities.

Чет тилди үйрөнүүчүлөрдүн кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүнүн продукциялык түрлөрү (сүйлөө менен жазуу) кеп ишмердүүлүгүнүн репродукциялык түрлөрүнүн (окуп жана угуп түшүнүүнүн) негизинде пайда болору анык, б.а. булар кеп ишмердүүлүгүн калыптоонун курал- каражаттары.

Кеп ишмердүүлүгүнө көнүктүрүүчү түрлөрдүн ар биринин өзүнүн иштелип чыккан илимий-теориялык негизи, психологиялык-физиологиялык өзгөчөлүктөрү, педагогикалык-методикалык практикалык усул-ыкмалары болору айгине. Ошолордун ичинде чет тилдүү жарандарга тилди үйрөтүү комплексинин маанилүү бутагы болгон Угуп түшүнүү түрү жана аны жүргүзүүнүн айрым методикалык ык-усулдары жөнүндө сөз болмокчу.

Бул багытта түрк окумуштуулары М. Хенгирмен, Д. Г. Өзташбашы, Д. Аксан, Ө. Демирел, К. Чиленти, С. Алкан орус окумуштуулары Л.С. Выготский, И.А. Зимняя, А.А. Леонтьев, кыргыз окумуштуулары К. Добаев, С. Мусаев, С. Рысбаев, К. Биялиев ж.б. кайрылып, анын методикалык, дидактикалык, уюштуруу ж.б. маселелерин илимий теориялык негизде чечмелөөгө өз салымдарын жумшашкан. Окумуштуулардын угуп түшүнүү (аудирование) боюнча көз караштары бир жактуу эмес жана айрым маселелер боюнча айырмаланган өз школа, тармактары, үйрөтүү багыттары, ар тараптуу методикалык бүтүм-гипотезалары, көз караштары бар десек да болот. Мунун бири жакшы, экинчиси жаман деп албетте айта албайбыз. Себеби булардын түпкү максат-милдеттери деле угуп түшүнүүнү кантип өнүктүрүүгө болот, анын ык-усулдарын, методикасын, иштөө аппаратын, техникалык каражаттарын жана технологиясын канткенде дагы заманбапташтырууга, жакшыртууга болот деген илимий

изденүү-толгонуулардан турат. Тилди чет тилдүү жараңдарга окутуп-үйрөтүүдө алардын көз караштарына тажрыйбаларына бардык учурда таянылат жана кийинки кездердеги тил үйрөтүү маселесиндеги инновациялык жаңылыктарды, интерактивдүү методдорду жана заманбап технологияларды ийгиликтүү, ылайыктуу колдонуп, тил үйрөтүү процессинин натыйжалуулугун, үзүрлүүлүгүн кыйла жогорулатууга болот.

Бетөн тилдүү жараңдарга, чет тилдүү атууларга кыргыз тилин окутуп-үйрөтүү азганакай жылдардан бери колго алынса да белгилүү деңгээлдерде практикалык иштер жасалып, айрым тажрыйбалар өркүндөп, теориялык жактан жалпыланууга, негизделүүгө кадамдар жасалууда. Бул багыттарда кыргыз тилин үйрөтүүнүн эки агымы республикабыздын окутуу чөйрөсүндө жашап жатат десек жаңылышпайбыз. Алар, маселен, биринчиси, **кыргыз тилин көп жылдардан бери республикада жашаган орус тилинде сүйлөгөн контингенттерге үйрөтүү багыты**. Бул багыт көп жылдардан бери жүргүзүлүп келсе да, өзгөчө 1989–жылдардан бери, б.а., кыргыз тили Мамлекеттик тил деп жарыялангандан бери күчөтүлүп жүргүзүлүп келүүдө. Бул багыттын окутуп-үйрөтүү методикасы эски советтик окутуу системасына негизделген жана негизинен бала бакчадан тарта, мектеп жана жогорку окуу жайларынын көпчүлүгүндө жашайт. Экинчи багыт Кыргызстандын ачык эшик саясатынын негизинде кийинчерээк өлкөбүзгө келип кирген жана улам отурукташып, жерлешип, адаптациялашып бараткан бараткан тилди үйрөтүүнүн **чет өлкөлүк окутуу системасы жана методикасы** болуп эсептелет. Тилди окутуп үйрөтүүдө бул багыттардын окутуу методикасында бири биринен кескин айырмачылыктары, билим берүү көз караштарында өзөчөлүктөр бар экендигин эскертмекчибиз. Албетте, бул маселе чоң жана өзүнчө сөз кылууну талап этет. Биз булардын тарыхына эмес, ушул эки айырмачылыктуу окутуу методикасынын системасында тең колдонулган, бир өзгөчө түр болгон **Угуп түшүнүү методикасынын** айрым илимий-теориялык, маселелерине токтолуп, аны жүргүзүүнүн усул-ыкмасына назар бурмакпыз. Мында биз бул тилди окутуунун экинчи багытына, чет элдик методикасына таяныла жүргүзүлүп жаткан Кыргыз – Түрк «Манас» университетиндеги Манас окутуу системасынын методикалык багытына, практикалык усул – ыкмаларына кеңири таяна көз караштарыбызды билдирмекчибиз. ...

Методикада угуп түшүнүү (аудирование) – оозеки текстти тыбыш сигналдарынын, үндүн жардамы аркылуу угузуп түшүндүрө турган жана угуучу-үйрөнүүчү тарабынан кабыл алынып, түшүнүлүп (акылында чайналып) жана кайрадан ойдо реконструкцияланып (жаңыдан кайталанып) жазылып (айтылып) берилүүчү түрлөрдөн турган комплекстүү ишмердүүлүк процесс болуп эсептелет. ...

Угуп түшүнүү деген түрдү, процессти жалпы жонунан төрт этапка бөлүүгө болот. Алар: **1. Угуп түшүнүү материалдарын даярдоо этабы. 2. Угуп түшүнүү материалдарын аудиторияга жеткирүү этабы. 3. Угуп түшүнүү материалдарын аудиториянын кабыл алуу этабы. 4. Угуп түшүнүү материалын аудиториянын кайталап иштеп берүү этабы. (натыйжа жана баалоо)**

Окутуунун бул түрү тилди үйрөтүү багытында үйрөнүүчүнүн чет тилин уга билүү жана синхрондук түрдө бир эле учурда түшүнө, өздөштүрө билүү, уккандарына эквивалент болгон жоопту ошол тилде туура, так жаза билүү көндүм-жөндөмдөрүн өстүрүү **максаттарын** ишке ашырууга багытталган. Угуп түшүнүү окутуучунун (дарсчынын), диктордун, актёрдун, белгилүү бир тема боюнча сүйлөгөнүн, баяндоосун дыкаттыкта тыңшап, түшүнүп жана кайрадан жазып берүү көндүм-машыккандыгын камсыз кылат. Мында өзгөчө учурдун техникалык каражаттары болгон үналгыны, магнитофонду, укма жана көрмө каражаттарды тема боюнча көрсөтмө куралдарды пайдалануу натыйжалуу жыйынтыктарды алып келет.

Угуп түшүнүүнүн эң башкы материалдары жана машыгуу үчүн иштөөнүн каражаты ошол өтүлө турган курстун, группанын тилдик даярдык деңгээл-даражасына ылайыкталып, атайын түзүлүп, **иштелип чыккан текст** болуп эсептелет жана ал кыргыз тилин бөтөн тилдүү окуучу, студент, үйрөнүүчүлөргө методикалык-педагогикалык жактан адаптацияланган жетектөөчү, негизги материал болуп саналат.

Демек, Текст дегенибиз мазмундук-түзүлүштүк жактан бекем байланышкан, сюжеттик-композициялык бир бүтүндүккө айландырылган, коммуникативдик кептик бирдиктердин жыйындысы. Ал өтүлүп жаткан белгилүү тема боюнча билим берүүчүлүк, тарбиялоочулук жана таанытуучулук багыты менен өзгөчөлөнөт. Угуп түшүнүүдө текстке үйрөнүүчүнүн ой өрүшүн байытуучу, көркөм идеялуу, эстетикалык табитти калыптандыра алган, көркөм, илимий, публицистикалык стилдердеги, кептин баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү түрлөрүндө турган кызыктуу баяндамалар алынат. Эгер башталгыч курста негизинен көркөм тексттин жомок, кичине аңгемече, этюд, икая сыяктуу «майда кавалериясы» материал болуп алынса, орто жана жогорку курстарда аңгеме, баяндардын үзүндүлөрү, илимий-популярдуу макалалар, публицистикалык очерктер жана репортаждар да кыскартылып, алымчаланып-кошумчаланып жана жогоруда баяндалгандай өтүлүп жаткан тематикага, грамматикалык темага ылайыкталып, иштетилип, өзгөртүлүп берилиши керек. Мында кыргыз тилин үйрөнүүчүлөрдүн контингенттик, курактык, улуттук, социалдык, кесиптик ж.б. өзгөчөлүктөрү эске алынып, жанрдык-тематикалык жактан бай жана идеялуу ар түрдүү тексттер тандалып алынат. Бул тандалып алынган материалдар нормативдер болгон окуу стандарттарынын жана план, программалардын талаптарына жана дидактикалык принцип-критерийлерге туура келиши жана жооп берип турушу, логикалык жана систематикалык ырааттуу ички туташтыкты сактоо менен жайгаштырылышы лаазым. Темаларга текстти тандап алууда жана бөлүштүрүүдө алардын тематикалык бөтөнчөлүгүнө көңүл буруу өзгөчө кажет. Материалдарды өз-өзүнчө бөлүктөргө бөлүштүрүүдө, алардын ырааты сакталууга тийиш жана алардын ар бири сабакта өтүлүүгө ыңгайланып мазмун, көлөмдөрү адаптацияланып берилиши кажет.

Тилди үйрөнүүчүлөрдү кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүнө үйрөтүү үчүн ар кайсы жанр, стилдердеги, ар кандай кеп түрлөрүндө турган тексттерди колдонуу максатка ылайык келет. Тилди үйрөтүүдө

угуп түшүнүүнүн материалдарына ошол тилдеги көркөм тексттердин бардык түр, жанрларынан (*аңгеме, этюд, эссе, ыр, икая, повесть, роман, пьесалардан үзүндүлөр ж.б.*) тарта, *газета-маалыматтык кабар, маалыматтык баяндама, баш макалалар, публицистикалык стилдеги очерк, обзорлор, адабий бейнелер (портреттер), илимий-теориялык же илимий-популярдуу журнал макалалары, ылайык-таштырылган, адаптацияланган тексттер, ж.б.* ылайыктуу таңдалып алынып сунуш кылынат.

Мындан сырткары Башталгыч, Орто жана Жогорку курстарга берилүүчү тексттердин **көлөмү** жана аларда үйрөтүлүүчү **сөздүк минимумдардын саны** дагы так аныкталышы зарыл. Мында топтолгон курстун, аудиториянын тилди үйрөнүүгө болгон даярдык даражасынын абалы роль ойнору шексиз. Айталы, али кыргыз тилин окубаган, чет тили катары жаңы үйрөнө баштаган окуучу, студенттер же угуучулар менен он жыл бою окуп келген, бирок кыргыз тилин толук билбеген окуучу-студентке же угуучуга угузулган тексттен тарта, берилген тапшырма, суроо, көнүгүүлөрдүн максаттарынан тарта, көлөм-ченемдерине чейин ар башка боло тургандыгы өзүнөн-өзү түшүнүктүү.

Төмөндө текст материалынын сандык көлөмү сунушталат:

Угузууга иштелген тексттердин көлөмү(болжолдуу түрдө)

	Көркөм тексттер	Публицистикалык тексттер	Илимий тексттер	Иштөө мөөнөтү
Башталгыч курс	50 – 350		30 – 250	25 – 30 мүнөт
Орто курс	300 – 600	200 – 500	200 – 400	30 – 40 мүнөт
Жогорку курс	500 – 900	500 – 800	500 – 700	35 – 45 мүнөт

Бул жерде **эскертилүүчү нерсе:** тил үйрөтүүнүн алдына койгон максат-милдет, багыттарына, убакыт-саатына, түзүлгөн программалар – дын өтүлүүчү материалдардын көлөм-ченемине жана факультеттерге жараша жогорудагы сандар өзгөртүлүүсү логикалуу. Маселен, гуманитардык жана социалдык багыттагы факультеттерде тексттердин көлөмү, техникалык жана инженердик багыттагы факультеттердин студенттерине берилүүчү, сунушталуучу көлөмдөн көбүрөөк, мазмуну татаалыраак болот. Ошондой эле эгер группалар факультеттер боюнча бөлүштүрүлсө, анда ар бир факультеттин окуу объектисине ылайык лексикалык термин – түшүнүктөргө көңүл бөлүү да логикалуу. ж.б.

Угуп түшүнүү материалдарын даярдоо бул белгилүү бир тартипке, эрежелерге, критерий-принциптерге баш ийдирилген негизде ишке ашырылат. Айталы, ал теманы **оозеки окутуу, грамматика** жана **окуп түшүнүү** түрлөрүнөн кийин жүргүзүлгөндүктөн өтүлүп жаткан **теманын лексикалык минимумун** камтып турушу керек. Угуп түшүнүүнүн материалдары **Башталгыч, Орто** жана **Жогорку курстарга** так аныкталып түзүлүп чыгат жана жана ал жөнөкөйдөн татаалга,

белгилүүдөн белгисизге, кичинеден чоңго, майдадан көлөмдүүгө дидактикалык-педагогикалык принциптерине ылайык логикалуу бөлүштүрүлөт жана ошого ылайык суроо-тапшырмалар, көнүгүүлөр да иштелип чыгат. Мында чет тилин үйрөтүүнүн эң негизги жерпайы, калыбы, үлгүсү болгон **Грамматикалык материалдарга** Угуп түшүнүүнүн материалдары белгилүү даражада баш ийдирилип турушу, башкача айтсак, грамматикалык материалдарды тексттик жактан далилдеп, аныктап, көрсөтүп турушу да ийги жана муну түзүп чыгуу, логикалуу уюштуруу мугалимдин чаалыкпаган чыгармачылыгын, методикалык изденүүсүн талап этет. Албетте бул ыкты колдонуу ар бир грамматикалык материалга сөзсүз эмес. Төмөндө ушундай ыкмадагы айрым текст үлгүлөрүн беребиз:

1—текст

Угуп түшүнүү

«Кыргызстанга саякат» деген темада жалпы таандык (—ныкы) мүчөсүн үйрөнүүдө өтүлүүчү Угуп түшүнүү материалы

Мекеним—менин!

Кыргызстан меники жана сеники! Ал жалпыбыздын ыйык коломтубуз жана баарыбыз баткан кенен боз үйүбүз! ...

Мен Кыргызстандыкмын. Ал чака, кооз жана тоолуу өлкө. Биздин желекте күн тартылган. Алоолонгон Күндүн ичиндеги түндүк боз үйгүкү. Ал улуттук өзөчөлүктүн, жылуулуктун жана бийиктиктин символу. Бардык улуттар Күндү аптабына жылынышып, тегерек боз үйдө ынтымакта жашашат.

Биздин желек кызыл. Мунун өзү ушул бейкут күндөргө кыргыз эли кан төгүп жатып жетишкендигин билдирет.

Кыргызстан—эркин, эгемен, демократиялуу, укуктук өлкө. Ал ушул жерге жашап жаткан бардык улуттук жана бүткүл элдик.

Ушул аймакта жашап, анын таза абасынан дем алып, тунук суусунан ичкендер сыймык менен «бул менин мекеним» деп айтышат.

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,

Элибиздин жаны менен барабар. ...

Бул Гимн—Кыргызстандыкы. Манастын жети осуяты— республикабыздын саясаты жана багыты. Ал осуяттар—биздик.

Кыргызстандагы көп бийик тоолор, тунук суулар, бай кендер— элдик. Токтогул, Күрпсай, Атбашы деген ГЭСтер өлкөбүздүкү.

Кыргызстандын табияты эң кооз. Эли меймандос, калкы көп улуттуу жана ынтымактуу. Кыргызстандагы тынчтык, бейпилдик, жакшылык жана ийгиликтер— жалпыбыздыкы.

Мекенибиздин бермети Ысыккөл, желбиреген желеги Алатоо, жана башкалар—баарыбыздыкы.

Бишкек, Балыкчы, Ош, Кант, Жалалабад, Талас, Нарын жана башка шаарлар Кыргызстандыкы. Кыргызстандагы завод–фабрикалар, фирма, ишканалар, токой-суулар– жалпы элибиздики жана өкмөттүкү.

Мен Кыргызстанда туулуп, өсүп, жашап келе жатканыма сыймыктанам. Мен силердикимин жана силер меникисиңер урматтуу мекендештерим! ...

2–текст

Угуп түшүнүү

Орто курс

«Улуттук ашкана» темасына даярдалган, этиштин өткөн чактарын түшүндүрүүчү угуп түшүнүү материалы.

Эскерүү

Кыргыз эли байыртадан эле мал багышкан экен. Ошондуктан алар жашоо-тиричилигинде малдын этин, сүтүн, жүнүн көп пайдаланышыптыр. Маселен, боз үйдүн үзүк, туурдук, түндүк жабуу, эшик жабуу, жип-шуулары сыяктуу көп бөлүктөрү малдын жүнүнөн жасалган экен. Кыргыздар малдын сүтүнөн ууз жасашыптыр, айран уютушуптыр, кымыз ачытышыптыр, каймак, май алышыптыр. Ал эми улуттук тамактарынын көпчүлүгү эттен экен. Алардын эттен жасалган тамактары: **наарын, келдемиян, үйүрмө, олово, быжы, куурдак** чүчбара деп аталыптыр.

Ал эми **бешбармак**, мантуу, палло, кесме деген тамактарынын да теңме-теңи эт экен. Этке кошулган дан, өсүмдүк азыктары тамак-аштардын сапатын жогорулатчу экен. Алардын улуттук **ысык жана муздак оокаттары** жегиликтүү келип, жагымдуу экен.

Эл коюу жана суюк оокаттарды деле башка оокаттардай кууруп, куйкалап, кайнатып, демдеп, буулап жана оттун табына бышырып келишиптир.

Күлазыктар илгери көп жасалса керек. Алар ысык-суукка жакшы чыдагандыр. Көп мезгилге чейин бузулбагандыр. Узак убакыттарга жакшы сакталгандыр. Менин угушумча, чийки жана бышык күлазыктар болчу экен. Бул тамактар жөнүндө менин чоң апам **памшанып** сүйлөчү эле.

Ошол учурда тамактын **чүйгүндөрү** жасалган экен. Таза, ууланбаган **чөптүн гүлүн оттогон** малдын эти ширелүү, сүтү өтө күчтүү болгон имиш. Мисалы, кымыз аз кандуулук, кургак учук, баш, ич, өпкө оорулары сыяктуу көп ооруларды айыктырып, канды көбөйтчү экен. Карыңды тазалап, **ичтейди ачкан** имиш.

Ал кезде кымыз, сүт, эт көп болгондур. Кыргыздар айыл-айылга айылчылап кымызды көп ичишкендир. Этти көп жешкендир. ...

Мен булар жөнүндө бала кезде көп уксам керек эле. Чоң апам кыргыз кызы болгондуктан кыргыз улуттук тамак-ашы жөнүндө **кеңири айтар эле!** ...

2. Угуп түшүнүүдө мындан кийинки этап текстти аудиторияга **жеткирүү** жана аны **кабыл алуу** этабы болуп эсептелет. Угуп түшүнүүнүн негизги объектиси болгон, оозеки айтылып жаткан кеп кыска мөөнөттүүлүгү, кайталанбастыгы менен мүнөздөлөт. Угуп түшүнүү материалдарын аудиторияга жеткирүүдө текстти окуунун темпи менен ыңдамдыгы аудиториянын угуу жөндөмдүүлүгүнүн даражасына жараша окутуучунун көз карашында аныкталат. Угуп түшүнүүдө угуу убактысы чектелбейт жана убакыттын көлөмү угузулуучу текстке жараша болот. Ал эми жалпы суроо, көнүгүү, тапшырмаларды аткаруучу стандарт убакыт башталгыч денгээлде 25–30 мүнөттөн тарта, жогорку денгээлдерде 45 мүнөттөргө чейин созулушу мүмкүн. Текстти угузуу магнитофондон болсо да, угузуп жаткан дарсчынын, актёрдун, диктордун өз оозунан болсо да 2 гана жолу кайталанышы мүмкүн. Ал биринчи окулуп берилгенден кийин белгилүү мөөнөттөн соң (10 мүнөттөн соң) экинчи жолу окулат. Мындан башка текстте алгач колдонулган, тунгуч кездешкен **жаны сөздөрдү** түшүндүрүп берүү ыкмасы колдонулат. Ошол эле учурда угуп жаткан адам түшүнүксүз сөздөрдү билиш үчүн маалыматтык адабияттарга, түшүндүрмө жана башка сөздүктөргө кайрылууга акылуу. Бул окутуунун **үйрөтүү** учурларында жүргүзүлүшү керек, **текшерүү** учурунда алар болбойт.

Текстти угузууда **үндүн ролу** өтө жогору. Окутуучунун текстти окуунун ыгын билүүсү, сюжеттин табиятына жараша ар түрдүү **үндүк денгээлде**, мукам, жеткиликтүү түшүнүктүү окуп берүүсү, артисттик-аткаруучулук жөндөм-таланты, дикция жест, кыймыл–аракеттин, үндүн тембринин, тонунун ар түрдүүлүгү, текстке жараша ритм, рифмалардын туура колдонулушу, жана улуттук тилди үйрөтүп жаткан соң ошол улуттун кылымдардан бери иштелип, калыптанып калган тилдин **сүйлөнүү менталитетинин, айтылуу мүнөзүнүн, улуттук өзгөчөлүгүнүн**, кайталангыс уккулуктуу ажарынын угууучунун үнүндө чагылдырылып берилиши ж.б. усул-ыкмалардын бүртүктөрү, айрым окутуучунун өздүк усул-ыктары методикалык көз караштан алганда, өтө орчундуу. *Маселен, кыргыз тилиндеги өзгөчөлөнгөн тыбыштардын (ө, ү, ң), сырдык сөздөрдүн угузулуштары, сингармонизм мыйзамынын тексттеги жаңырышы ж.б. ошол жогоруда айтылган кыргыз тилинин менталитетин чагылдырат.*

Угуп түшүнүүдө **кептин убакыт мүнөздөмөлөрү** (темпи) сүйлөп жаткан адамга тиешелүү болуп, ошол процессте тексттин угуучуларга жетишине жана өздөштүрүүнү уюштуруучу материалдарды аткаруунун натыйжалуулугуна түздөн-түз таасирин тийгизет. Ошондуктан угуп түшүнүүнүн материалдарын угуучуларга жеткирүүнүн ыгын билүү жана ага машыгуу, кептик окуу ишмердүүлүгүнүн механизмдерин үйрөнүү актёрдук аткаруу чеберчилигине ээ болуу, дикция, жест, мимикаларын текстке карата багыттап, өзгөртө алуу ж.б. түздөн-түз окутуучунун чыгармачылык жана методикалык ишмердүүлүгү.

3. Окулуп жатканда текстти **кабыл алуу** жана **түшүнүү**—бул өтө татаал процесс. Психолог-педагогдор (А. Н. Соколов, А. А. Смирнов, Л. П. Смирнова, З. И. Клычникова ж.б.) окуу процессиндеги түшүнүүнүн бир нече денгээлдерин белгилешкен. Алардын көз караштарын

жалпылаганда башка тилдеги текстти түшүнүүнүн төмөндөгүдөй **денгээлдерин**, тепкичтерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Алар: айрым сөздөрдү түшүнүү денгээли, айрым сөз айкаштарын түшүнүү денгээли, айрым сүйлөмдөрдү түшүнүү денгээли, тексттин жалпы мазмунун түшүнүү денгээли, тексттин деталдарын түшүнүү денгээли, тексттин эмоциялык-нарктагыч маалыматын түшүнүү денгээли, тексттин түрткү берүү-ниет маалыматын түшүнүү денгээли. (З.И.Клычникова, 1983, 136) Башка тилдеги тексттин оюн түшүнүү үчүн угуп жаткан адамда алар белгилешкен: «лексикалык жана грамматикалык жакшы үйрөнүлгөн билимден» сырткары, дагы кошумча **ан-сезимдүү угуу, өзгөчөлүгү дил-туйгу жана тилдик табият болуусу керек деп биз эсептейбиз.** Бул багытта кыргыз эли угуу өзгөчөлүгүнө карата кум кулак, таш кулак, куйма кулак, акма кулак, жапма кулак, сак кулак ж.б. *геген атоолорду бекеринен айтпаган. Агам баласынын угуу ыгындагы ушул психологиялык—физиологиялык касиеттердин аз же көп, толук же кем болушуна жараша угуу түшүнүүнү жүргүзүүнүн натыйжасы аныкталарын да педагогикалык өзгөчөлүк катары айта кетсек ашыктык кылбас.*

Методисттердин байкоосу боюнча, **тексттерди кабыл алып, түшүнүү денгээлдери** үйрөнүп жаткан тилди колдоно билүү даражасын толук мүнөздөп бере албайт, анткени алар тилди канчалык денгээлде өздөштүргөндүгүнө гана эмес, текстти кабыл алып жаткан адамдын, курагына, билимине, коомдун өнүгүшүнө, жашоо чөйрөсүнө байланыштуу болгон анын жалпы маданий деңгээлине, ошол тема боюнча кабардар же кабардар эмес экендигине, дагы кошумча психологиялык жактары болгон адамдын өзүнүн эсине, ойлонуу жана ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгүнө жана ошол учурдагы маанай-абалына, башкача айтканда, психологиялык өзгөчөлүктөрүнө, социалдык кандай чөйрөдө өсүү шартына байланыштуу болот. Андан тышкары тексттин өзгөчөлүктөрү: б.а. жанрдык бөтөнчөлүгү, тексттеги маалыматтуулуктун денгээли, логикалык-композициялык түзүлүшү, текст тилинин жеңил, оордугу, үйрөнүүчүнүн жалпы тил билимине окулуп жаткан тексттин лексикасынын, грамматикасынын, стилинин тааныштыгы, жеңил—оордугу, текстте камтылган түшүнүк, терминдер системасынын татаал, жөнөкөйлүгү, контекстте ачык көрсөтүлбөгөн көмүскөдө подтексттин бар болушу же жок болушу, тексттин абстрактуулук же конкреттүүлүк табияты ж.б. кырдаал, өзгөчөлүктөр үйрөнүүчүнүн кабыл алуу, түшүнүү процессине таасир этери белгилүү.

Башка тилдеги текстти түшүнүү процессинде изилдөөчүлөр (маселен: А. П. Смирнова ж.б.) **фрагменттик, глобалдык, деталдык жана сындык түшүнүү** денгээлдерин белгилешет. Фрагменттик түшүнүүнүн негизин тил бирдиктерин ажырата алуу, аларды таануу, дифференциялоонун (топторго бөлүштүрүүнүн) ыгын билүү менен машыгуулары түзсө, глобалдык түшүнүүнүн негизин тексттеги өзгөчө мааниге ээ болгон сөздөрдүн негизинде айтымдын темасын аныктоонун ыгын билүү менен машыгуулары, деталдык түшүнүүнүн негизин угуучунун тексттин формалык (өтө чоң мааниге ээ болбогон) түзүлүшүн аныктай алуу, жаны маалыматты мурда белгилүү болгон маалыматтан ажыратуу, мазмундук деталдарды жалпылай алуунун ыгын билүү менен

машыгуулары, сындык түшүнүүнүн негизин айтымдын максатын түшүнүү, анын мазмунун жана жанрлык белгилерин баалай алуу, текстти оозеки же жазуу түрүндө жараткан адамдын ага (текстке) болгон мамилеси, подтекстти түшүнө алуунун ыгын билүү менен машыгуулары түзөт.

Угуп түшүнүү – бул сүйлөп жана угуп жаткан адамдардын өз ара бир максаттын тегерегинде аракеттенишүү процесси болгондуктан, ал процесстин ийгиликтүүлүгү көптөгөн факторлорго байланыштуу. Алардын арасында: **сүйлөп жаткан** адамдын, текстти жеткире турган субъектин дикциясы, кебинин темпи жана узактыгы, кебинин эмоция-экспрессивдүүлүгү, тексттин табиятына жараша жест-мимикасы, кыймыл-аракети, **угуп жаткан** адамдын тил өздөштүрүү денгээли, башка тилдеги кепти көп угуу тажрыйбасы, эстеп калуу жөндөмдүүлүгүнүн өзгөчөлүгү, антиципация (сезүү, туюу,) жөндөмү же биринчи эле сөздөргө же сүйлөмдөргө таянып, кептин темасын, кийинки кептин багытын, божомолдоонун ыгын билүү менен машыгуулары, тексттин, айтымдын, ал турмак сүйлөмдүн кайсы стилге таандык экендигин андай алуусу, тилдин стилдик жана түрлүк өзгөчөлүгүнө оодуту, тексттин эстетикалык табият-мазмуну жана тилдик формалары (фонетикалык, морфологиялык, лексикалык, грамматикалык, стилистикалык ж.б.), фразанын тереңдиги жана узундугу, башкача айтканда, угуп түшүнүү процессинин өгүлүп жаткан учурдагы бардык нюанс-кырдаалдары, ж.б. бар.

Кепти угууда адамдын оперативдүү (ыкчам, тез, бат) **эстеп калуу** жөндөмдүүлүгү да белгилүү денгээлде роль ойнойт, бирок анын көлөмү белгилүү бир чекке барып токтойт. Тез эстеп калуу жөндөмдүүлүгүнүн көлөмү деп бир жолу айтылган фразада болгон, адам угуп, синирип, эстеп калып, кайталай алган бирдиктердин (сөз, сөз айкаштары, сүйлөм) санын түшүнөбүз. Эксперименттер төмөндөгүдөй фактыны аныкташкан: эгерде фразанын же сүйлөмдүн узундугу 11 сөздөн ашса, анда эне тилинде деле адамдын кабыл алуу жөндөмдүүлүгү төмөндөй баштайт. Демек угуп түшүнүүгө түзүлгөн тексттин сүйлөмдөрүнүн кыска жана эстеп калууга жеңил түзүлүшүнүн мааниси чоң.

Текстти кабыл алууда **тексттин узундугунан мурун, анын маани-мазмунунун** тереңдиги көбүрөөк роль ойнойт. Кепти **угуп кабыл алуу процесси** – көп денгээлдерден турган процесс. Окумуштуулар аны түрдүү аныкташат. Бирөөлөр **кабыл алуу, таануу, түшүнүү** денгээлдерин белгилешсе, экинчилери – **фонемалык, морфемалык, сөз-фраза** деңгээлдерин бөлүп чыгарышат. Тилди үйрөтүү процессинде угуп түшүнүү – нүн ыгын билүү менен машыгуулар жөнөкөйлүктөн татаал түрлөргө карай өнүгөт. Ошого жараша кабыл алуунун денгээлдери да кабыл алуу объектисине карата аныкталып классификацияланат. **Кабыл алуунун баштапкы деңгээлинин объектиси** айрым сөз, сүйлөмдөрдөн тарта, абзацтар эсептелине, **орто жана жогорку деңгээли** алар улам жогорулап бир нечелеген абзацтардан турган бүтүн тексттер эсептелинет. Ошол деңгээлдерге жетүү – угуп түшүнүүгө үйрөтүүнүн максаты. Бул вербалдык (оозеки айтылган) белгилерди таануу жана алардын ортосунда маанилик байланыштарды мээде түзүү процесси

татаал жана үйрөнүүчүнүн тил үйрөнүү даражасынын, ой өрүшүнүн жана кызыгуу мотивациясынын деңгээли менен аныкталат.

Тил үйрөтүүдөгү түрлөрдөн Угуп жана Окуп түшүнүү түрлөрүнүн психологиялык-физиологиялык процесстер катары, методикалык жакын – дыктары жана өзгөчөлүктөрү, окшоштук жана айырмачылыктары бар. Окшоштуктары экөөндө тең окулган же угулган текстке анализ жана синтез, окшоштуруу жана айырмалоо, жалпылоо жана корутундулоо ж.б. интеллектуалдык иштөө процесстери бирдей, айырмачылыгы – кеп мате – риалын берүү жана кабыл алуу көлөм, мазмун, деңгээлдеринде, өздөш – түрүнү уюштуруучу аппараттарды түзүү усул-ыкмаларында аныкталат.

Угуп түшүнүүдө кандай тексттер үйрөтүүгө ыңгайлуу? Психолог жана методисттер (Н. М, Шанский, Т. С, Клименко ж.б.) окулуучу жана графикалык (сүрөттүү) текстке караганда, **угузуп жаткан текстти** кабыл алуу татаалыраак, анткени, биринчиден, кептин темпи, мазмуну, түшүнүлүшү сүйлөп жаткан адам аркылуу аныкталат, анын кеби бир-эки гана жолу кайталанат (кайрадан кайталана бербейт), ал эми окулган же графикалык материал үйрөнүүчүнүн көз алдында көп убакытка чейин созулуп турат жана аткаруучу окууну жана графикалык тапшырманы кыйла эркин жазууга, аткарууга психологиялык жактан укуктуу, ал эми угуп түшүнүүдө сүйлөп жаткан адамдын дикциясы менен эмоциялык-экспрессивдик абалы, ошол абалдын кепте чагылдырылышы угуучунун да психологиясына таасир этерин, чоң роль ойнорун белгилешкен. Ошондой эле адамдын **көрүп эске тутуу (зрительная память)** жөндөмү, **угуп эске тутуу (слуховая память)** жөндөмдүүлүгүнө караганда жогору болорун аныкташкан. Ошондой эле кошумча нерсе, тексти окууга караганда угуп түшүнүүдө адам бат чарчары далилденген. Булардын негизинде төмөнкүдөй **тыянактар** чыгарылат:

1. окуп түшүнүү менен угуп түшүнүүнүн тексттери бирдей көлөмдө, бирдей татаалдыкта боло албайт, ошондуктан аларды баалоо да бирдей болбошу керек.

2. угуп түшүнүүгө арналган тексттер окуп түшүнүүгө арналган тексттерден женилирээк жана убакыт өлчөмү да азыраак болушу керек,

3. угуп түшүнүүгө арналган тексттер ошол тилдеги оозеки кептин ык, өзгөчөлүктөрүн кенири чагылдырып турат, ал эми аны аткарууда үйрөнүүчү өзү көнгөн, машыккан жазуу кебинин ыгы менен иштеп берет. Демек, анын текшерилүүсү, баалануусу жазылып берилген текстке карата аныкталат. Бул угуп түшүнүүнүн негизги өзгөчөлүгү десек болот.

Демек, бөтөн тилде сүйлөгөн жарандарга тилди окутуп-үйрөтүүдө кеп ишмердүүлүгүнүн **рецепция** түрлөрүнүн (угууга сунушталган) бири болгон **угуп түшүнүүнү** туура жүргүзө билүү үчүн жогоруда белгиленип кеткен педагогикалык, принцип-критерийлерди, методикалык, дидактикалык усул-ыкмаларды, психологиялык-физиологиялык өзгөчөлүктөрдү эске алып, аны ыгы (эби) менен уюштура билүү

окутуучудан чымырканган эмгекти, чыгармачылык табиятты, усулчулук өнөрдү талап этери айгине! ..

4. Сабакта угуп түшүнүүгө текстти тандап алуу менен эле иш чечилбейт. Ошол текстти студенттерге **чайнатуучу, өздөштүртүүчү** аппараттар болот. Ал аппараттар методикада **тексттен тышкаркы компоненттер** деп аталып, аларга: **өздөштүрүүнү уюштуруучу аппарат, иллюстративдик материалдар** жана **багыттоочу(ориентирлик) аппараттар** кирет.

1) өздөштүрүүнү уюштуруучу аппараттарга: суроо-тапшырмалар, көнүгүүлөр, тесттердин түрлөрү кирет. Суроолордун саны текстти ачып бере ала турган ыңгайда башталгыч курста 3–4, орто курста 4–5, жогорку курста 5–7ге чейин түзүлүшү мүмкүн. Алар берилген билимди өздөштүрүү, синирүү процессин, студенттердин конкреттүү темалар боюнча билгичтиктеринин жана машыккандыктарынын деңгээлин, сапатын текшерүүгө жана бекемдөөгө, жана өтүлгөн материалдардын жеткиликтүүлүгүнө (доступность) жыйынтык жасоого, алардын өз алдынча ой жүгүртүүлөрүн, чыгармачылык демилгелерин активдештирүүгө, аларды үйрөтүлүп жаткан тилде логикалык жана образдык ойлоо, туура жазуу жана так сүйлөө ыкма-усулдары менен куралдандырууга, алынган билимди жана көндүм-машыккандыктарды практикада колдоно билүүгө көмөктөшүүгө багытталат. Ошондуктан текстти өздөштүрүүдө суроо, тапшырмалардын, көнүгүүлөрдүн мааниси чоң, кылар кызматы албан.

Алар негизинен **репродуктивдүү** жана **продуктивдүү** болуп экиге бөлүнөт. **Репродуктивдүү** мүнөздөгү суроо, тапшырма, көнүгүүлөр даяр, белен текстти угузгандан кийин, ал текстти ошол деңгээлинде жазып аткарып, берүүнү талап этет. Мында үйрөнүүчүнүн текстти канчалык даражада түшүнгөндүгү жана кабыл алгандыгы, аны кандай деңгээлде кайра аткарып бере ала тургандыгы аныкталат. Суроолордун бул түрү үйрөнүүчүдөн чыгармачылык ой жүгүртүүдөн мурун, сюжети гана так кайталап, толук жана конкреттүү жооп берүүнү талап кылат. Мисалга жогоруда окулган «**Эскерүү**» текстинин суроолорун көрсөтмөкчүбүз.

А. Суроолорго жооп бергиле

1. Кыргыз элинде малдын жүнүнөн кандай буюмдар, сүтүнөн жана этинен кандай оокаттар жасалган экен?

2. Коюу жана суюк, ысык жана муздак оокаттарга кайсылар кирет?

3. Бузулбай көпкө сакталган кайсы оокат жана ал кандай жасалат?

4. Кымыз кандай суусундук жана кандай дарылык пайдасы бар экен?

Продуктивдүү мүнөздөгү суроо-тапшырма, көнүгүүлөр угузулган текст боюнча окуя, түшүнүк, көрүнүш, кубулуштардын маани-маңызын аң-сезимдүү түрдө өздөштүрүүгө каныктырылып, образ, окуяларды активдүү, логикалуу, образдуу таанып-билүүчүлүк аракетке ылайыкташтырылып жана өз алдынча изденип бүтүм-тыянактарды, ой корутундуларын жасай, чыгара билүүгө жем таштаган жана аларды жаза билүүгө жана ой өрүшүн өстүрүүгө, ар түрдүү көз караштардын

өсүүсүнө багытталып, үйрөнүүчүнү аларды аткарууга жетелеген, табышмактанган, образданган, каймана ж.б. түрдө, проблемалуу, изилдөөчүлүк, изденүүчүлүк ж.б. мүнөз-стилдерде түзүлөт же иштелип чыгат. Бул суроо-тапшырмалар үйрөнүүчүнүн аткаруусуна жараша бааланып, баалоо балл түрүндө жүргүзүлөт. Мисалга жогорку курстун «Түркология» темасында сунушталуучу «**Айчыктуу ак калпак**» угуп түшүнүү текстинин суроолорун көрсөтмөкчүбүз.

А. Суроолорго жооп бергиле

1. Калпакты мурда жана азыр колдонуунун айырмасы барбы?. Эгер бар болсо ал эмнеден улам келип чыкты? Ой жүгүртүңүз.

2. Сиздин оюңузча ак калпактын бычылышы, тигилиши жана түзүлүшү жөнүндө айтылгандар туурабы? Бул багытта сиз кандай кеңеш берер элеңиз?

3. Сиз кандай ойлойсуз? Кыргыздарга жана силердин элге баш кийим кандай мааниге ээ. Текстте айтылгандарга кошуласызбы же кошулбайсызбы?

4. Сиздин баамыңызда азыр калпакка кандай мамиле жасалышы керек? Бул багытта сиздин сунушуңуз барбы? ...ж.б.

Көнүгүүлөр үйрөнүүчүнүн тилдик деңгээлине жараша жана үйрөтүлүп жаткан тилдин грамматикалык өзгөчөлүгүнө ылайык түзүлүп иштелип чыгат. Мында тилдин лексикасын өздөштүртүү, туюндуруу максатындагы **бош жерлердин ордун керектүү сөздөр менен толтуртуу, текстте кездешкен же кездешпеген бирок текстте эквиваленти бар сөздөрдүн синоним, антонимдерин таптыруу, же тилдин морфологиялык түзүлүшүн аңдатуу ыңгайындагы сызыкчанын, боштуктун ордуна мүчөлөрдү койдуруу, же берилген сөздөрдөн сүйлөм курап, тиешелүү мүчөлөрдү туура, таптырып жаздыртуу** же тилдин синтаксистик, сүйлөм курулушунун өзгөчөлүгүн, стилин аңдатуу маанайындагы **чачкын берилген сөз, сөз айкаштарын, жана сүйлөмдөрдү маанилик жактан бириктиртүү, бүтпөгөн сүйлөмдү андан ары улантып бүткөрүү**, болбосо тилдин лексикалык жагын аңдатуу маанайында берилген **фразеологизм сөздөрдү, туруктуу сөз айкаштарын катыштырып** сүйлөм түздүрүү, текстте кездешкен сөздөрдөн келки-келки, баш аламан жайгаштырып, анан алардан **текстке байланышкан сүйлөм түздүрүү** же үйрөнүүчүнүн ой логикасын, баамын, түшүнүгүн баалоого багытталган **берилген сүйлөмдөрдүн Туура же Ката экендигин аңдатуу сыяктуу** салттык стандарт болгон ыкма-усулдарды кеңири практикалоо жана муну менен үйрөнүүчүлөрдүн тилди үйрөнүү машыккандыктарын, көндүм-жөндөмдөрүн ырааттуу калыптоо бул түрдү жүргүзүүнүн негизги формалары, айрым усул-ыктары, окутуучунун методикалык-педагогикалык изденүүлөрү. Ошондой эле окутууда, бөтөн тилдүү угуучуларды тилди үйрөнүүгө даярдоодо жогоркулардан сырткары да өтүлүп жаткан грамматикалык материалга жана угуп түшүнүүгө тандалып алынган текстке ылайык дагы да көптөгөн окутуунун инновациялык, интерактивдүү ыкма-усулдарын, (маселен: сүрөт, картиналар менен иштөө, синквейн, класстер, даймонд,

дальтон-план, ойлоону ыкчамдатуу, мээге чабуул ж.б.), көнүгүүлөрдүн оюн, кроссворд, ж.б. түрлөрүн колдонууга болот. Төмөндө сөзүбүз кургак болбосун үчүн жогоруда айтылган «Эскерүү» деген темага иштелген көнүгүүлөрдүн салттык түрлөрүнөн мисал кетирмекчибиз.

А. Төмөнкү сүйлөмдөргөгү боштуктарды толтургула

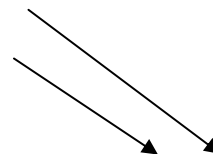
1. Кыргыздарга _____ мал чарбачылыгы _____ өнүккөн. 2. Көпчүлүк _____ отко бышырылган жана негизинен малдын _____ жана _____ болгон. 4. Тамакаштарынын көп _____ чейин бузулбаганын _____, эл аларды табигый _____ жолун билишкен. 4. Булар _____ автордун _____ баяндап бериптир..

Б. Төмөнкү чачкын сөздөргөн сүйлөм түзгүлө.

1. эттен, мал, бол—, тамактары, багышкандыктан, сүттөн,
2. жана, анын, жогорулат—, камыр, чөп кошулмалары, сапатын
3. убактарга, бузулба—, күлазыктар, узак, чейин
4. кымыз, ач—, тазала, карынды, ичтейди

В) Төмөнкү сөз айкаштарын маанисине жараша бириктиргиле

1. айран чабылган чөп сүттүү
2. кымыз демделген эт чүйгүн
3. күлазыктар кургатылган бешбармак суюк
4. паллоо уютулган кесме коюу
5. жыгачтар ачытылган олово ширелүү

Г. Төмөнкүлөрдүн синоним(=) жана антонимдерин(х) тапкыла

- Байыртадан = көп х
 Теңме-теңи = жогорулат—х
 Оокат = бузул— х
 Сакта = күчтүү х

Д) Туурасын «Т» катасын «К» менен белгилегиле

1. Боз үйдүн кээ бир бөлүктөрү жүндөн жасалган. (.....)
2. Улуттук тамактардын баарына эт кошулган. (.....)
3. Ысык жана муздак, чийки жана бышык тамактар жасалган. (.....)
4. Бардык оорулуулар кымыздан айыгышкан. (.....)

Баалоо:

Эскертүү: Бул тексти иштөөдө тилди үйрөнүүчүлөрдүн тилди үйрөнүү денгээл-даражаларына жараша көнүгүүлөр жөнөкөйлөтүлүп же

татаалдаштырылып берилүүсү мүмкүн, ошого карай баалоого берилүүчү балл дагы өзгөртүлүп турат.

2. Угуп түшүнүүдө **Тест методикасын** да орто жана жогорку курстарга колдонуу үйрөнүүчүнүн логикалык ой жүгүртүүсүнөн тарта тилдин грамматикалык, стилдик, лексикалык кубулуштарын аңдатууда баалуу кызмат кылат. Ырас, кыргыз тилин чет тилдүү аудиторияда окутуу-үйрөтүү багыты жаңы гана башталып, калыптанып жаткандыктан (Республикада бул багыт боюнча айрым гана жогорку окуу жайларында (КТМУ, КАУ, ж.б) практикалык иш аракеттер жүрүп келүүдө), азырынча бул багыт методикалык жактан республикада али бутуна тура элек, ал эми тест методикасы али методист-теоретиктер тарабынан да, практик-окутуучулар тарабынан да олуттуу түрдө колго алына элек. Ошондуктан бул маселени окутууга ургаал киргизүү, тилди үйрөтүүдө анын түрлөрүнөн ыктуу пайдалануу келечекте олуттуу колго алынууга тийиш. Биз орто жана жогорку курстарга Угуп түшүнүү боюнча тесттин айрым түрлөрүн практикалоо ийгиликтүү натыйжаларды бере тургандыгын айтмакчыбыз жана түзүлгөн жана окутууда колдонулган тесттин айрым түрлөрүн мисал катары көрсөтөбүз.

А. Тесттердин туура жоопторун белгилегиле.

1. Малдын сүтүнөн _____ жасалган.

А) калама Б) наарын В) жипшуу Г)ууз

2. Келдемиян _____

А) тууралган, көөлөнгөн Б) кесилген, сүрсүтүлгөн,
В) чабылган, туздалган Г) жанчылган, ышталган

3. Күлазык

А) кургатылган коюу оокат, Б) кайнатылган суюк оокат
В) катырылган ысык оокат Г) тоңдурулган муздак оокат

Бул оокаттар жөнүндө

А) атасы аңгеме куруптур Б) апасы тамшанып сүйлөптүр
В) таенеси тамашалап айтыптыр Г) жеңеси кызыктуу баяндаптыр

4. Чөптүн

А) отун ширелеген малдын эти чүйгүн болот
Б) гүлүн оттогон ширелүү мал болот.
В) ширесин оттогон мал чүйгүн болот
Г) чүйгүнүн оттогон малдын эти гүлдүү болот

5. Кыргыздар

А). жолоочулаганда кымыз уулашкан Б). аруулаганда кымыз жутушкан

В). мейманчылаганда кымыз ичишкен Г) айыкканда кымыз ооз тийишкен

Б. Тест суроолоруна жооп бериңиз. Берилген сөзгө маанилеш сөздү табыңыз.

1. байыртаган— а) азыртаган б) илгертеген в) өгүнтөгөн

2. деле— а) же б) болбосо в) деле

3. ууланбаган чөп— а) таза эмес чөп б) булганбаган чөп в) киреген чөп

4. айыктыр— а) эмде б) сакайт в) күчтөнт

5. сапаты— а) даамы б) касиети в) жыты, ж.б.

Эскертүү: Ушундай эле түрдө каршы маанидеги (антоним) сөздөрдү таптырууга мисал берсе болот.

Жогорку «Түркология» курсунда өтүлүүчү «Айчыктуу ак калпак» угуу түшүнүү текстине түзүлгөн логикалык тестке мисал.

В.

1. Ак калпакты кыргыздар эмне үчүн ыйык көргөн?

А. Боз үйдүн түндүгүнө окшоштугу үчүн

Б. Ата мурасы болгондугу үчүн

В. Мыкты уздар тиккендиги үчүн

Г. Адамга жарашыктуулугу үчүн

2. Тексттеги «төгөрөктүн төрт бурчу» деген туюнтма эмнени билдирет?

А. Ак калпактын көрүнүшүн

Б. Айлананын ичиндеги төрт бурчтукту

В. Бүтүндөй дүйнө жүзүн

Г. Төрт бурчтуктун ичиндеги айлананы

3. Текст боюнча ак калпактын кадыр—баркынын төмөндөшүнүн башкы себеби эмнеде?

А. Өтө көп чыгарылгандыгында

Б. Белекке көп берилгендигинде

В. Баасынын арзандыгында

Г. Ата салтынын унутулгандыгында

4. Тексттеги «Кыргыз баш кийимин өз уулунан башкага бербейт» дегенди кандай мааниде түшүнүүгө болот?

- A. Баш кийимин ыйык туткандык
- B. Уулунун урмат–сыйына умтулгандык
- B. Буюмга ичи тардык кылгандык
- Г. Баш кийимден башка берери жоктук

5. Төмөндөгү ырастоолордун кайсынысы угузулган тексттин негизги максатын тагыраак аныктайт?

- A. Улуттук баш кийимдер тууралуу толук маалымат берүү
- B. Элдик уздардын чеберчилигин аныктоо
- B. Ак калпакты чыгарууга тыйоу салуу
- Г. Замандаштарды ата–салтын сактоого чакыруу

6. «Мурдуман алысты көрө албайм» деген деген түшүнүк кандай маанини билдирет?

- A. Көздүн начар көрүүсүн
- B. Ой жүгүртүүнүн чектелгендигин
- B. Өз кызыкчылыгын гана ойлоону
- Г. Илим–билимдин жетишсиздигин ... ж.б.

Эскертүү: Тест методикасын жүргүзүүдө тилди окуп-үйрөнүүчү – лөрдүн даярдык денгээл-даражасына жараша жана грамматикалык темага ылайыкташтырылып түзүлгөн мындан оңой же татаал да, стилдик, логикалык, аналогиялык ж.б. тесттердин түрлөрүн түзүп сабак өтүүгө болот.

3. Иллюстративдик(сүрөт) материалдар үчүн ошол алынган тексттин максат-идеясына бап келген, анын мазмунун чагылдырып турган картиналар, сүрөттөр, айрым документтердин фотокөчүрмөлөрү таблицалар, техникалык аппараттардан көрсөтүлүүчү тексттин мазмунуна ылайык, сүрөттөр ж.б. алынат. Азыркы техникалык каражаттардын мүмкүнчүлүгүнө жараша булардын баарын көрсөтмө аппараттардын жардамы менен үйрөнүүчүлөргө көрсөтүү текст боюнча көрсөтмөлүү эстеп калууну, кызыгууну, жандуулукту пайда кылат. Мындагы максат алар аркылуу текстти окуучу, студент, үйрөнүүчүлөргө аргумент-фактылуу, ишенимдүү билгизүү, алардын текстти көрсөтмөлүү кабыл алуусун камсыздоо жана көрсөтүү аркылуу текстти предметтик өздөштүртүү, эстетикалык эмоция-табиттерин тарбиялоо, өстүрүү болуп эсептелет. Алар сабакты методикалык жактан уюштуруунун зарыл элементи. Иллюстрациялык материалдар сабактын башка элементтери, өзгөчө текст менен тыгыз байланышта болуу менен бирге эле тексттин негизинде жаткан илимий-методикалык, педагогикалык принцип-критерийлерди, максат-милдеттерди ишке ашырууга көмөктөшөт. ...

4. Ориентирлик же багыттоочу материалдарга: текстте баш сөз, мазмун, подтемалар, шарттуу белгилер, сигнал-символдор, тематикалык, жанрдык жана автордук аталыштар алынат. Аталгандардын ар биринин ойногон функциясына жараша мугалимдин методикалык жактан аларды окутууга туура пайдалана билүүсү, окутууну жеңилдетүү багытына кызмат кылат жана үйрөнүүчүнүн текст боюнча билим казынасына салым кошот.

5. Кошумча жана жардамчы материалдарга: тема, план, программага ылайык келген маалыматтык, түшүндүрмө булактар, сөздүктөрдүн түрлөрү, тексттин объект, предметинин тегерегинде турган укма жана көрмө аппараттардын ар кандай продукттары (маселен, текстке ылайык CD, кассеталарга жаздырылган тематикалык кара сөз, ырлар, үналгы, сыналгы материалдары, көркөм же документалдык фильмдер ж.б.) эсептелинет. Булар жалпы эле теманы өтүп жаткан сааттарда ылайыгына жараша ар түрдүү убакыттарда угузулушу мүмкүн.

Эскертүү: бул түрлөрдүн бардыгы ар бир угузулуучу текстте сөзсүз болушу кажет эмес, ылайыгына, сабактын максат-милдеттерине жараша ыгы менен мугалимдин таңдоосу аркылуу ишке ашырылат

6. Угуп түшүнүүнү баалоо балл системасы менен жүргүзүлөт. Манас окутуу системасында баалоо 15/9 баллдан турат жана жыл бою төрт ара сынак алынат. Ара сынактардын ортосунда окутуучу өз тобун белгиленген грамматикалык жана лексикалык материалдарды өздөштүртүү үчүн даярдайт. Демек, угуп түшүнүүнүн иштелип чыккан көптөгөн материалдары окуп-үйрөнүүчүлөргө сунушталат жана машыгуулар, көндүмдөр, жөндөмдөр өстүрүлөт. Мында окутуучунун өзү жана уктурма техникалык каражаттардын жардамы менен (магнитофон, кассетасы, үналгы, сыналгы, компьютер, кодоскоп, CD ж.б.), үйрөнүүчүлөргө материалдарды окуп берүү жүргүзүлөт. Мындан сырткары үйрөнүүчүлөр ар кандай үндөрдө тексттерди угуп көнүтүү үчүн **кесиптештердин** жана топтогу жакшы окуган **алдыңкы үйрөнүүчүлөрдүн** үндөрүн да пайдалануусу кажет. Себеби, эгер угуучулар бир гана өзүнүн окутуучусунун үнүнө көнүшсө, сынактардагы башка сынакчынын үнүн жакшы өздөштүрө албай калып, натыйжада төмөн балл алышы да мүмкүн. Угуп түшүнүүдө баллдар суроо, тапшырма, көнүгүүлөрдүн санына жараша жана алардын оор жеңилдигине карата логикалуу бөлүштүрүлөт. Угуучуларды баалоонун критерийлери ар бир ара сынактын башында сынак комиссиясы тарабынан макулдашылат. Ошентсе да ушу кезге чейин негизинен стандарт болгон баалоонун түрлөрү да бар. Маселен, суроолорго 2ден1 ге чейин, боштуктардын ордун толтурууга 1ден 0,25ке чейин, антоним, синонимдерге 0,5тен 0,25ке чейин, логикалык Туура, Ката тапшырмасына 0,5—0,25ке чейин, баллдарды берүү Манас окутуу системасында практикаланып жүрөт. Бирок бул баалоонун түрү догма эмес, курстун жогорулашына жана тапшырмалардын түрүнүн көбөйүшүнө карата, баалоонун саны кичирейе, жана азайа берет, тапшырманын саны азайса бериле турган баллдын саны көбөйөт.

Максатка багытталып жогоруда айтылган элементтер эске алынуу менен так, кылдат түзүлгөн тексттин жалпы аппараты тилди үйрөнүүчүлөрдүн, аны терең, ырааттуу, туура өздөштүрүүлөрүнө өзүнүн жемиштүү таасирин тийгизет. Ырас, бул университетте окутуу иши ТӨМӨР системасына негизделип жаткандыктан Угуп түшүнүү тилди окутуп-үйрөтүүнүн башка бардык компоненттери менен логикалык байланышта болот. Мында жогоруда белгиленгендей грамматикалык материалдар жетектөөчү, багыттоочу, өздөштүрүүчү роль ойнойт

Угуп түшүнүүнү жүргүзүүдө техникалык каражаттардын кылар кызматы да, ойнор ролу өтө кенири. Анткени азыркы техникалык жетишкендиктердин шартында угуп түшүнүү материалдарын техниканын жардамы менен окутуу үйрөнүүчүлөрдүн кызыгуусун арттырып, сабактын жандуулугун, көрсөтмөлүүлүгүн арттырат. Айталы, сыналгыны, үналгыны жана көрмө (видео) жана укма (аудио) аппараттарды пайдаланып ар кандай көркөм, даректүү тексттин үзүндүлөрүнөн тарта бардык эле керектүү тексттерди угузуу жана ал турмак өздөштүрүүнү уюштуруучу аппараттарды алардын жардамы менен уюштуруу учурда мыкты натыйжаларды берет. Анын үстүнө иш максатка багытталып жүргүзүлгөндүктөн мында тексттердин билим берүүчүлүк, таанытуучулук жагы менен таалимдөө, тарбиялоочулук жагы айкеш-шайкеш камтылат. Ошондой эле окуучулар угузулуп жаткан тексттердеги окуялардан тартып каармандарына чейин, сүрөттөлүп жаткан объект, нерсе, буюм же көрүнүш, кубулуштарды көрсөтмөлүү кабыл алууларына кенен шарт түзүлөт. Учурда улам кийинки жаштардын табияттары техникага жакын болуп жаткан психологиялык-социалдык жагын эске алганда Угуп түшүнүүдө тексттерди техниканын түрлөрүнөн угузунун мааниси чон. Мында өзгөчө бөтөн тилде ойлогон, сүйлөгөн чет тил үйрөнүүчүнүн тексттердин айтылышы аркылуу үйрөтүлүп жаткан тилдин угулуу табиятын, сүйлөнүүнүн менталитеттик өзгөчөлүгүн, баамдап, андоодо, монолог, диалог кырдаалдардын, суроо-жооптордун берилиш жана алыныш өзгөчөлүктөрүн үн аркылуу (үналгыдан, магнитофондон угузулган тексттер) угуп жана кыймылдуу берилген материалдар аркылуу (маселен сыналгыдан көрсөтүлгөн фильмдер) көрүп дагы жакындан билүүлөрүндө күмөн жок. ...

АДАБИЯТТАР

1. ЗИМНЯЯ И.А. *О смысловом восприятии речи.* /Психологические вопросы обучения иностранному языку. – М., 1970.
2. КУДРЯВЦЕВА Т.С. *Учебный текст как объект лингводидактического описания.* – Болгарская русистка, 1985. – №5.
3. ЛЕОНТЬЕВ Н. *Некоторые проблемы обучения русскому языку как иностранному.* Психологические очерки. – М., 1970.
4. НАНАЕВ К.Т. *Кыргыз тили.* Медик-студенттер жана медицина кызматкерлери үчүн окуу китеби.. – Б., Шам, 1996.
5. ШАНСКИЙ Н. М., РЕЗНИЧЕНКО И.Л., КУДРЯВЦЕВА Т.С. и др. *Что значит знать язык и владеть им.* – Л., Посвещение, 1989.
6. ӨЗЖАН Демирел. *Түркчө өгретими* /Түркчө жана сыныф өгретменлери үчүн./ Анкара, 2002
7. СТИЛ Д, МЕРЕДИС К, ТЕМИЛ Ч. *Обучение сообща.* Пособие 5 – Бишкек, Фонд «Сорос Кыргызстан», 1998,
8. НАЗАРОВ М.Н. *Окутуунун традициялуу эмес ык-усулдары* – Эл агартуу, №7 – 8, 1996,
9. КАЛДЫБАЕВ С.К. *Тест методикасынын проблемалары* – Эл агартуу, № 5 – 6, 1996, 48 – 53 – бет., № 7 – 8, 1996, 19 – 29 – бет.
10. СУЛТАНОВА Ж. *Окутуунун традициялык эмес форма-ыкмаларын сабакта уюштуруу.* – Эл агартуу, № 7 – 8, 2000, 46 – 55 – бет.
11. ДОБАЕВ. К. *Инновациялык изденүүлөр жана изилдөөлөр.* – Эл агартуу, №5 – 6, 1990, 40 – 47 – бет.
12. ДОБАЕВ К. *Орус мектептеринде кыргыз тилин окутуунун методикасы.* – Эл агартуу, № 9 – 10, 1999, 30 – 39 – бет.
13. *Кыргыз тилин окутуу* (табылгалар, тажрыйбалар, ойлор) – Кыргызстандагы Америка Университетинин кыргыз тили мугалимдеринин макалалар жыйнагы) – Бишкек, 2001,
14. ҮСӨНАЛИЕВ Т. *Кыргыз тилин чет тили катары окутуп-үйрөтүүдө интерактивдүү усул-ыкмаларды колдонуунун алгылыктуу жактары жөнүндө.* – Эл агартуу, № 1 – 2, 2004, 7 – 16 – бет.